

УДК 316.37

В. Шелухін, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КОНЦЕПЦИЯ НОРМ ДЖ. С. КОУЛМАНА: МИКРО-МАКРО ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ РАМКИ И ИХ КРИТИЧЕСКОЕ ПРОЧТЕНИЕ

Стаття пропонує реконструкцію концептуальних положень підходу Д. С. Колмена в дослідженні генези соціальних норм та мікро-макро підстави цієї генези. Автор аналізує Колменові твердження у зв'язку з їх критичним прочитанням у теоретиків, які спираються на теоретичні засновки відмінні від теорії раціонального вибору (Й. Ельстера, Ч. Тіллі). Особлива увага приділяється закиду критиків у психологічному редукціонізмі Колменової концепції норм. Генеза норм на мікросоціальному рівні обмовлена структурними, а не психологічними підставами. Автор стверджує, що структурний індивідуалізм Д. Колмена не має методологічним наслідком психологічного редукціонізму.

Ключові слова: мікро-макро перехід, концепція Д. Колмена, психологічний редукціонізм, структурний індивідуалізм.

В останні десятиліття розвиток соціологічного теоретизування здійснюється у напрямку побудови різних версій синтезу, одна з прикметних спроб якого була завершена на межі 1980-1990-х років американським соціологом Джеймсом С. Колменом, але тим не менше лишається мало артикульованою у вітчизняній соціологічній літературі. В Україні Д. Колмен є переважно цитованим у контексті досліджень соціального капіталу (О. Демків, Ю. Золотарьова, І. Терон), хоча це поняття носило для нього більш інструментальний характер [Демків, 2003: с. 162; Золотарева, 2003: с. 64; Терон, 2011: с. 200]. Підхід Д. Колмена передбачав опору на не надто поширену в соціальних науках стратегію пояснення соціальних феноменів виходячи з рівня міжіндивідуальних взаємодій, тобто перехід від мікрорівня соціальних відносин до макрорівня. Підхід Д. Колмена ставав об'єктом критики зі сторони як представників макро-, так і мікросоціологічного теоретизування, проте попередній розгляд аргументів опонентів дає підстави припустити, що вони містять логічні та епістемологічні прогалини. Тим не менше, розгляд підходу Д. Колмена у зв'язку з цими аргументами може стати підґрунтям для більш виваженої оцінки слабких та сильних місць його концепції, що зумовлює актуальність звернення до аналізу його теоретичного доробку.

Умовно, всю множину критичної рецепції концептуальних положень Д. Коулмана, можна виокремити в два типи: 1) це критика в межах власне теорії раціонального вибору на яку він сам спирався, 2) критика з позицій теорій, які спираються на принципово інші методологічні засновки. У даній статті зупинемося на зауваженнях двох авторів, які репрезентують ці два типи критики положень Д. Колмена – норвезького соціолога та філософа Й. Ельстера й американського соціолога, історика та економіста Ч. Тіллі. Метою даної статті є окреслити ключові положення підходу Д. Колмена до проблематики нормотворчості з врахуванням загальної архітектоники його концепції мікро-макро переходів через співвіднесення з критичними її прочитанням із альтернативних до теорії раціонального вибору позицій (Й. Ельстер, Ч. Тіллі). Яким чином мікро-макро та макро-мікро переходи конституують такі соціальні відносини, що генерують норми та умови їх слідуванню. Цей аспект його концепції є чи не найбільш проблемним.

Д. Колмен пропонує дуже розгалужену класифікацію соціальних норм у зв'язку із низкою критеріїв. "Норма існує лише, коли інші переймають право контролю за дією актора" [Coleman, 1994: р. 243]. Таким чином, норма не існує до тих пір, поки індивідуальний актор зберігає за собою право виключного контролю за власними діями. Водночас, він не виключає процесу інтерналізації норм як елементу вищого рівня, що засвоюється внутрішньо для актора й надалі санкціонує його дії. Ці два принципово різні твердження, які співіснують в одному поясненні, постулюють онтологічну амбівалентність соціальних

норм, які з одного боку будучи елементом макрорівня, можуть актуалізуватися в мережі взаємодій лише на мікрорівні. Умовно кажучи, про їхнє існування на макрорівні можна вести мову лише по проявам цих норм і утвердженнями ними санкціям на мікрорівні.

Але перш, ніж викласти його класифікацію норм, слід окреслити низку важливих понять – бенефіціари та об'єкти дії норм. Бенефіціари норми ("beneficiaries of norms") – ті, хто одержує переваги від їхньої дії й таким чином бере на себе право контролю за діями інших і хто є також потенційним санкціонером норм. Поточними бенефіціарами норми можуть бути, як ті, хто її зніціював, так і ті, хто продовжують її виконання. Бенефіціари та об'єкти дії норм можуть, як співпадати, так і не співпадати. У своє чергу об'єкт дії норм ("target", в іншому місці вживає термін "target actor") – це, відповідно, ті актори хто стає об'єктом дії норми. Бенефіціари мають інтерес до норми, а об'єкти дії норм – інтерес до дії, яка би не підлягала модифікації через норму. В одних випадках бенефіціари та об'єкти дії норм можуть співпадати, в інших – ні. У випадку, коли вони співпадають, то такі норми Д. Колмен називає "зв'язними нормами" ("conjoint norms"), у протилежному випадку, коли бенефіціари та об'єкти дії норм – це різні актори, такі норми він пропонує називати "роз'єднаними" ("disjoint norms") [Coleman, 1994: р. 247]. Д. Колмен запозичує в якості прикладу конкретну ілюстрації з "Історії манер" Н. Еліаса, який демонстрував розвиток норм поведінки за столом у французьких провінціях, використовуючи для аналізу етикетні писання XVI–XVIII ст.. Н. Еліас демонструє, як норми, що спершу забороняли лише найбільш образливі дії за столом, перетворилися на ускладнену систему приписів, поєднаних із соціальним статусом особи, що досягали вершини свого прояву при дворі короля [Coleman, 1994: р. 246]. Даний приклад актуалізує не лише конкретні питання як і чому норми стають дедалі більш ускладненими з часом, чому манери виявилися більш ускладненими в групах з вищим соціальним статусом, але й можуть бути прикладом як самоконтроль і слідування нормі здійснюються без чіткого зовнішнього примусу. Якщо інтерпретувати приклад Н. Еліаса в термінах Д. Колмена, то слідування нормі, що є вимогою статусу випливає із самоконтролю. Тобто, конкретна ситуація описана Н. Еліасом може тлумачитися як прояв "зв'язної норми", де бенефіціари та об'єкти дії норми співпадають.

Окрім того, він також виділяє проскриптивні ("proscriptive norms") та прескриптивні ("prescriptive norms") норми, де перші є нормами заборони, провідниками негативної реакції в системі, а другі – наказові, провідниками позитивної реакції на бажані форми дії. Конвенційні норми ("conventional norms") інтерпретують як такі, що виникають поза організованим примусом, за відсутності конфлікту між індивідуальним і колективним інтересом, коли всі учасники взаємодії очікують взаємної відповідності їм. Сутнісні норми ("essential norms") –

коли конфлікт наявний й їхнє існування виправдане аби полегшити колективну дію. У конвенційних нормах угода утверджує напрям дії норми і початкова точка її може бути виразно довільною (наприклад, право- чи ліво-сторонній рух в своїй суті є довільним вибором, але подальша санкціонованість дії спирається на цю визначену довільність як стандарт). Сутнісні норми спираються на певні наперед задані підстави, де вибір фокальної дії не є однозначно довільним. Норми, супроводжувані потенційними вигодами чи санкціями, на думку Д. Колмена, не є єдиним орієнтиром дії раціональних акторів, але вони впливають на оцінку витрат і вигод, які беруться ними до уваги при реалізації вибору. Саме тому Д. Колмен підводить норми під інструментально вживане поняття соціального капіталу, який розглядається у множині проявів (норми та зобов'язання можуть бути формами таких проявів), що властиві структурі зв'язків між акторами. Розглядаючи різні типи соціальних ресурсів, які здатні полегшувати як індивідуальні дії так і сприяти реалізації інтересів, Д. Колмен пропонує розглядати норми також як форму соціального капіталу.

Попри різноманіття типів норм про які веде мову Д. Колмен, в основі розрізнення лежить принцип означення в залежності від статусу актора та характеру дії. Тобто, Д. Колмен не намагається означувати норми через макрочинники, але розглядає їх як характеристики певних соціальних мереж. Д. Колмен намагається слідувати власній логіці, що передбачає відхід від аналізу норм "як даних" – так, як цим поняттям переважно оперують соціологи. "Поява норм до певної міри прототип мікро-макро переходу, оскільки процес має виникнути з індивідуальних дій, при тому, що сама собою норма є властивістю

системного рівня, котра впливає на майбутні дії індивідів, санкції..." [Coleman, 1994: p. 244]. Мікро-макро поруч із макро-мікро переходом ("micro-to-macro transition", "macro-to-micro transition") – це ті два типи базових соціо-структурних зв'язків, що опинилися в центрі теоретичної моделі Д. Колмена й, які графічно знайшли відображення у діаграмі Д. Колмена, що одержала в соціальних науках метафоричну назву "човен Колмена" ("Coleman's boat"), оскільки зовні нагадує човен [Demeulenaere, 2011: p. 6; 7]. Два типи переходів відображають 1) вплив макро-структур на мікροструктури (сам Д. Колмен ілюструє це прикладом запозиченим із М. Вебера – протестантської релігійної доктрини на індивідуальні цінності) та 2) вплив мікροструктур на макроструктури (у його прикладі, економічної поведінки на піднесення капіталізму). Таким чином, у цій ідеально-типологічній схемі тісний зв'язок на мікрорівні цінностей та індивідуальної економічної поведінки визнається як чинник, що в підсумку може впливати на макроструктури, які втілює собою капіталізм. В узгальненому вигляді цю схему подають П. Гедстрём та Ш. Стерн, де А – дії інших чи інші релевантні зовнішні умови (ланка протестантської доктрини у прикладі-ілюстрації Д. Колмена), В – індивідуальні мотиви чи інші мотиви дії ("reasons" – цінності у прикладі), С – індивідуальні дії (економічна поведінка), D – соціальні результати ("social outcome" – капіталізм у прикладі). Дії інших впливають на індивідуальні мотиви, які провокують індивідуальні дії, що в сукупності з низкою додаткових чинників призводять до певних соціальних наслідків. Мікрорівень – це в першу чергу рівень індивідуальних мотивів та дій (В, С). Макрорівень – сукупність дій інших і соціальний результат (А, D) [Hedstrom, Stern, 2008: p. 9].

Рис. 1. Мікро-макро переходи: вплив релігійної доктрини на економічну організацію (ілюстрація Д. Колмена)
Джерело: [Coleman, 1994: p. 8].

Зв'язок макрофеноменів – протестантської доктрини та капіталізму опосередкований макро-мікро та мікро-макро переходами (1, 2, 3 – зв'язки), що не дає можливості застосовувати пряме макро-макро пояснення, уникаючи взаємодій конкретних акторів. Водночас, у прикладі Д. Колмена цінності трансформуються під впливом макроструктур – нової релігійної доктрини. Це дає підстави багатьом дослідникам спадщини Д. Колмена стверджувати, що все одно ключовим у його фокусі лишається рівень макро-мікро переходу. Макрорівень – базовий для Д. Колмена, але він "абстракція", хоч і важлива. Актори займають певні позиції й вступають у відносини залежні від цих позицій, що результують як структурні ефекти, а не просто ефекти взаємодій. На думку Д. Літтла, "човен Колмена" попри свою позірну простоту втілює конструктивну стратегію, оскільки макро-макро пояснення виглядає непереконаливим. Макроекти мають "стабільні характеристики з поведінковими наслідками" ("behavioral consequences"). І значущість макроструктур, таким чином, може експлікуватися лише за подібними поведінковими наслідками. Якби на мікрорівні не було слідуванню таким зразкам, макрорівень був би чистою абстракцією, яка в дійсності нічого не пояснювала [Little: 2012].

Й. Ельстер, який починав із більш класичної версії теорії раціонального вибору, що оперувала в якості ядрової в поясненні – інструментальною раціональністю, за приблизно двадцятиліття з кінця 1980-х до 2000-х років, еволюціонував¹ у сторону визнання необхідності розширити концептуальні межі інтерпретації раціональності й вийти за рамки інструменталізму. Ч. Тіллі здобув визнання серед соціальних науковців як макросоціолог, відомий працями в галузі соціології історії та міждисциплінарними дослідженнями покликаними поєднати історичне, економічне, політологічне та соціологічне знання. Якщо Й. Ельстер прагне ревіталізувати теорію раціонального вибору за рахунок відходу від оперування поняттям інструментальної раціональності, то Ч. Тіллі взагалі висловлює сумнів у доцільності будувати загальну соціологічну теорію з опорою на такі сумнівні, на його думку, методологічні засновки, які в принципі лишають за межами уваги широке коло проблем [Tilly, 1997: p. 82]. Цю другу установку як критику розглядати досить проблематично, оскільки закиди Ч. Тіллі Д. Колмену носять епістемологічний характер – обидва дослідники виходять із відмінних епістемологічних засновків, які не піддаються однозначній та несуперечливій емпіричній верифікації в обох випадках. Ч. Тіллі позиції, котра розглядає соціальні феномени як такі, що

обумовлені інтересами рішень індивідуальних акторів, протиставляє позицію, що існує такий рівень соціальних феноменів, які не лише не рефлексуються діючими суб'єктами, але й є автономними від них. Прагнення використати традиційне в соціологічній теорії об'єктивістсько-суб'єктивістське протиставлення, приводить Ч. Тіллі до виголошення іншого критичного зауваження на адресу концепції Д. Колмена – "психологічного редукаціонізму". Тезу останнього про два типи зв'язків актора та ресурсів, де актори або контролюють ресурси, або ж зацікавлені в них, і єдиний принцип дії ("single principle of action") – максимізація реалізації інтересів, що призводить найчастіше до одного виду дій – обміну контролю над ресурсами чи явищами ("exchange of control... over resources or events"), він інтерпретує як таку, що втілює редукаціоністську логіку. "Ці індивідуальні вибори – ментальні явища. Вони виникають всередині людської свідомості" [Tilly, 1997: p. 85; Coleman, 1994: p. 37].

Аби краще збагнути зміст критичних зауважень Ч. Тіллі на адресу концепції Д. Колмена, слід аналізувати їх у ширшому контексті його дослідницької діяльності. Подібно Д. Колмену, Ч. Тіллі також протягом власної наукової кар'єри звертався до проблематики колективної дії та значення спільнот і груп для досягнення цілей. Обговорюючи питання "чи діють спільноти?", Ч. Тіллі елімінує супровідне питання, яким чином організовані групи виникають і виходить з факту їхнього існування як даного. З опорою на такий засновок в принципі не постає проблема співвідношення індивідуальних та колективних дій. Методологічна деіндивідуалізація лише на руку Ч. Тіллі у захисті евристичності його підходу, котрий стверджує, що рівень колективної дії спільноти – це позитивна функція поточної її мобілізації, а одновимірна й соціально гомогенна спільнота мобілізується з меншими ресурсними затратами, логічно підводить до позиції, що потенційно знижує інтерес до індивідуальної дії. На думку Ч. Тіллі, більшість колективних дій спільнот/груп представляють собою претензії до інших груп і є об'єднанням ресурсів для досягнення спільних цілей. Індивідуальна спроможність розпоряджатися ресурсами, інституціоналізована в системі приватної власності, була на його думку революційною ідеєю XVII-XVIII ст.. Тож ринкову модель взаємодії він визнає вагомою, проте не виключним орієнтиром для різних типів соціальних взаємодій. Тривала та ефективна колективна дія призводить до посилення потужності групи ("power of the group"), яку він тлумачить як граничний дохід-віддачу ("return") від колективного використання ресурсів. Але згодом у своєму розгортанні вона стає причиною демобілізації групи, що знижує ефективність наступних колективних дій. Наприклад, менеджери успішної корпорації починають використовувати ефективні корпоративні зв'язки для власних цілей [Tilly, 1973: p. 213-214, 216-217, 219]. Як бачимо, Ч. Тіллі описує індивідуальні вигоди в термінах демобілізації та дезінтеграції спільноти, не намагаючись їх використати в якості мотиву для творення груп, як це робить Д. Колмен, оскільки він виносить питання про виникнення соціальних груп "за дужки" власної теоретичної рефлексії.

Група не може провадити колективного контролю за ресурсами без певного типу соціальних відносин і мінімальної спільної ідентичності ("minimum of common identity"). Мобілізація – процес надбання колективного контролю за ресурсами, де важливою передумовою є однорідність спільноти. Ч. Тіллі виразно історизує контексту розгляду проблеми, наприклад, пов'язуючи піднесення нових соціальних груп з певними макропроцесами (скажімо, пропонуючи розглядати урбанізацію як чинник зниження вагомості традиційної спільноти як основи колективної дії) [Tilly, 1973: p. 236]. На відміну від Д. Колмена, який прагне аналізувати мікро-макро та

макро-мікро переходи, Ч. Тіллі лишається більшою мірою в межах макро-макро пояснення, прагнучи тлумачити прояви великих соціальних феноменів через інші великі соціальні феномени.

На думку Й. Ельстера спроба теоретичного синтезу, запропонована Д. Колменом у "Підставах соціальної теорії" у відношенні до пояснення функціонування соціальних норм, є "надто догматичною". Питання функціонування норм є одним із ключових у фокусі критики, позаяк норвезький дослідник стверджує, що Д. Колмен приділяє забагато уваги питанню їх ефективності, попри це не пропонуючи конструктивного теоретичного пояснення їх як таких і їхньої генези. Це обумовлено тим, що Д. Колмен копіює економічну логіку, прикладаючи її до соціологічної проблематики, "запозичуючи" цю хибу в К. Ерроу. Нобелівський лауреат американський економіст і політолог К. Ерроу, прагнучи раціонально обґрунтувати функціонування "безкорисливих" морально-етичних норм, апелював до компенсаторної реакції соціальних груп на провал ринкових взаємодій [Elster, 2003: p. 297, 303]. Для людини корисно генерувати довіру одне до одного, оскільки за її браком, і при супровідному браку механізмів для оволодіння ресурсами, значно більше витрат покладається на механізми санкцій та альтернативних гарантій. Доповнюючи Д. Колмена, Й. Ельстер поряд із нормами, які приносять користь усім і декому, виділяє норми, які не приносять користь нікому. Існування подібних норм і зумовлених ними санкцій, на його думку, концепція Д. Колмена пояснити не може. Ілюструючи такий тип прикладом кровної помсти, Й. Ельстер вважає непереконовим пояснення за яким інститут кровної помсти виконує компенсаторну функцію в суспільстві [із інституційно слабо розвинутою державою [Elster, 2003: p. 299-300]. Д. Колмен визнає можливість існування таких норм, але лише їх поза увагою. Оскільки справді пояснити їх функціонування спираючись на пояснення Д. Колмена про норми, як такі, що творяться й підтримуються раціонально самозацікавленими діями індивідів в мережі добровільного обміну між собою, складно.

Підсумовуючи свою критику, Й. Ельстер стверджує, що "догматизм" Д. Колмена обумовлений сприйняттям раціонального підґрунтя дії як самоочевидного. Перспективу розширення концептуального фокусу теорії раціонального вибору, вказаний автор вбачає в можливості включання в аналіз раціональності емотивних чинників. Цьому присвячені деякі його пізніші роботи 2000-х років, зокрема, на підставі курсу лекцій 2006-2007 р. р. у Collège de France, що був присвячений аналізу "безкорисливої дії" ("disinterested action"), що підважує дві ключові риси homo economicus у класичній формі: раціональність та корисливу мотивацію. Аналізуючи супровідні питання, кшталту чи є безкорислива дія в першу чергу індивідуальним або ж колективним феноменом, має вона в першу чергу психічну природу чи є продуктом обставин, розглядаючи різні кейси – від практики терористів-самогубців, міжгенераційної підтримки до прийняття консенсусних рішень у спільноті, стверджує, що безкорислива дія також раціональна, проте ця раціональність не є інструментальною, оскільки немає властивої інструментальній раціональності чіткої залежності між засобами та метою і сама мета, якщо й формулюється, то не в категоріях індивідуальної вигоди [праця доступна лише французькою, загальний огляд – Origgi: 2010]. Й. Ельстер пропонує тлумачити емоції в контексті індивідуальної дії як "гаранти угод та обіцянок", а саму ефективність соціальних норм "підкріплену емоціями ганьби та презирства" як додатково-го чинника [Elster, 2003: p. 301].

Формування центрів влади й більш авторитетних акторів у мережі є наслідком не психічних схильностей,

а структурних передумов неможливості автоматично агрегувати індивідуальні інтереси в колективний. Формування індивідуальних цілей, як і перебіг формально нерегульованих дискусій гіпотетично може відбуватися під впливом певних психологічних чинників, але формування більш впливових центрів та акторів є структурною передумовою її функціонування задля необхідності досягати будь-які цілі, незалежно від того, яким контекстом вони обумовлені чи чого стосуються. Там, де Ч. Тіллі бачить психологізм мова йде про структурний феномен. Позиція Ч. Тіллі про наперед задане існування соціальних груп і спільнот, неминуче призводить його до передзаданості існування норм. Саме від такої позиції намагається відійти Д. Колмен [Coleman, 1994: р. 531]. Така ж позиція, але в більш софістичній формі властива й іншому критику – Й. Ельстеру, який стверджує, що будь-яка раціональна дія орієнтована на результат, на відміну від норми, яка існує автономно від спрямованості на ціль у часі, що дає підстави йому стверджувати, що нормативне регулювання та раціональний вибір – взаємно доповнюючі процеси у формуванні соціальної дії. Тож, і розглядатися вони мають окремо [Lebrun: 1995]. Цю автономність Й. Ельстер ілюструє нормами, що не приносять вигоди нікому про що говорилось вище. На противагу обом критикам, Д. Колмен, виходить із того, що функціонування ефективних норм пов'язано із реалізацією інтересів, самі ж норми є функцією їх агрегування в колективну дію.

Сприйняття методологічного індивідуалізму як засновку, що в підсумку веде до психологічного редукціонізму є досить поширеним методологічним непорозумінням у соціальних науках [Di Iorio, 2013: р. 1-2]. На думку низки методологів науки і методологічний холізм, і методологічний індивідуалізм є "системними" підходами, різниця між якими має онтологічні та епістемологічні підстави, що тим не менше, ніяким чином не пов'язані із редукціоністським розумінням соціальної реальності. На думку Ф. Ді Йоріо, який розвиває позиції ключових апологетів методологічного індивідуалізму в соціальних науках (Ф. А. фон Гайека, Л. фон Мізеса та К. Попера), психологічний редукціонізм передбачає зведення соціальних феноменів до ментальних індивідуальних властивостей, тоді як методологічний індивідуалізм не послуговується такою стратегією. Номіналістське розуміння соціальної онтології передбачає розуміння інститутів як "стабільних систем взаємодій" [Di Iorio, 2013: р. 13]. На думку Ф. Ді Йоріо така установка була властива методологічному індивідуалізму від часу виникнення його в межах просвітницької політичної та соціальної філософії. А. Сміт розглядав ринок через "правила взаємодій" ("rules of interactions"). Мова, право, гроші, етика, ринок можуть досліджуватися з позиції "структурної узгодженості" ("structural coherence" – термін Ф. А. фон Гайека) дій індивідуальних акторів, що не лише на думку прихильників цієї стратегії емпірично зручно, але й логічно. У 1990-2000-і роки як відповідь на критику з позицій холізму, в соціології набуло поширення компромісне формулювання – "структурний індивідуалізм", який відрізняється від класичного методологічного індивідуалізму тим, що не потребує зведення всіх проявів соціального процесу до індивідуальних дій, здійснюючи акцент на реляційних структурах, які виникають у процесі відносин індивідів. Сам Д. Колмен не вживав по відношенню до власної концепції терміну "структурний індивідуалізм", але *post factum* його зараховують до цієї пояснювальної стратегії, яка є своєрідною "парадигмою середньої основи" ("the middle ground paradigm"), що намагається розв'язати епістемологічні суперечності індивідуалізму та реалізму через синтез, який з одного боку визнає важливість індивідуальних поглядів і намірів, а з іншого виступає за посилення структурної епі-

стемологічної складової у поясненні². Психологічний редукціонізм був більшою мірою властивий не стільки Д. Колмену, скільки його попереднику Д. Хомансу [Scott, 2000: р. 3]. Проте, як вже зазначалося, інтелектуальні джерела концепції Д. Колмена ширші, ніж теорія обміну у версії Д. Хоманса.

Д. Колмен, що можливо не було очевидним для нього самого, фактично діє в напрямку поєднання рис холізму та індивідуалізму в методологічних засновках однієї концепції. Рання період "дюркгаймівства" в 1950-60-х роках, до того, як він обрав теорію раціонального вибору в якості базової для себе теоретичної платформи, вочевидь також сприяв цьому [Udehn, 2002: р. 292]. Незважаючи на прагнення відштовхуватися від індивідуальних дій³, концепція виникнення норм через обмін правами контролю за ресурсами чи явищами, не стільки суто індивідуалістична, скільки реляціоністська, вона вкорінена не в індивідуальну дію саму по собі, але в дію орієнтовану на врахування дій інших. Таким чином, вписуючись в пояснювальну схему раціональної соціальної дії, як вона була описана ще М. Вебером⁴. Розрізняючи індивідів як природних осіб та корпоративних акторів, Д. Колмен виділяє три типи базових соціальних відносин за суб'єктністю: 1) відносини між індивідами, 2) відносини між індивідами та корпоративними акторами та 3) відносини між корпоративними акторами [Coleman, 1994: р. 546-548]. Не в усіх випадках стартові позиції акторів є рівноцінними, а норми конвенційними.

Реалізація відносин є наслідком домовленості чи готовності підкорятися в ситуації нерівного обміну, але принципова особливість Коулманової концепції в тому, що норми не стільки передують таким типам взаємодій, але стають їх наслідками. Принаймні, на рівні відносин індивідів. Особливість модерного суспільства в тому, що зростає міра юридичного регулювання різних сфер відносин, тож норми стають елементом системного рівня, але все одно в практиці конкретного цілепокладання і в контексті конкретних соціальних дій спрямованих на реалізацію певних інтересів, які передбачають обмін чи делегування прав контролю, виникають норми конкретні в своїй дієвості на мікрорівні. Що дає підстави говорити про "індивідуалістичний ухил", що його зберігає концепція норм Д. Колмена. Існує рівень, де корпоративні актори існують автономно від індивідуальних. При такому типі взаємодій неможливо вести мову про чисту конвенційність, тож варто говорити про структурні позиції, які обумовлюють характер взаємодій.

Виключати вплив Д. Хоманса не можна, проте це не єдине джерело концептуальної схеми Д. Колмена, що спирався також на досягнення економічної теорії, теорії ігор та класичну політичну й соціальну філософію, яка веде свій "родовід" від реляціоністських та індивідуалістичних просвітницьких моделей (від А. Сміта до Р. Нозіка). Інший аспект методологічного індивідуалізму – те, що усвідомлення певних інтересів та інші супровідні чинники індивідуальної соціальної дії далеко не завжди ведуть до передбачуваних результатів. Непередбачувані результати – це якраз те, що знижує вагу психологічно-редукціоністського пояснення, оскільки передбачає інтерес не тотожний наслідку, отож наслідок не може бути зведений до автономного індивідуального інтересу. Відсутність такої однозначної зумовленості призводить до посилення реляціоністської складової в поясненні.

Якщо спиратися на концепцію Д. Колмена, то можна погодитися в онтологічному аспекті з твердженням Й. Ельстера про нормативне регулювання та раціональний вибір як автономні чинники дії, але не зробити таких же висновків, які підсумовує він – норми справді чітко не орієнтовані на результат індивідуальної дії, бо вони не є наслідком довільного індивідуального вибору, вони є наслідком певної конвенції, або довільної, або

попередньо обумовленої додатковими чинниками. І, якщо норми варто справді, як наполягає Й. Ельстер, аналізувати інакше, ніж у контексті дії, тоді їх варто аналізувати в контексті взаємодії, що й робить Д. Колмен, але не виносити їх взагалі за межі дій і взаємодії.

Як не парадоксально, але до певної міри навіть у такій "індивідуалістичній" схемі, Д. Колмен лишається досить послідовним на рівні мікросоціології дюркгайм-анцем, оскільки прагне пояснювати соціальні явища через їхні власні прояви, а не шукати підстав пояснення за межами цих явищ.

Підсумовуючи, слід зазначити, що розглянута нами критика концепції Д. Колмена з двох взаємно протилежних теоретичних позицій робить принципово неможливою такий її варіант, який би давав можливість подолати цю критику в обох випадках: прийняття аргументів Й. Ельстера неодмінно призвело б до розмиття чи не всіх ключових концептуальних підстав у підході Д. Колмена, прийняття аргументів Ч. Тіллі призвело б до принципової неможливості враховувати афективний контекст дії, що його пропонує Й. Ельстер. Питання генези інтересу (не реалізації), первинності дії чи цінностей, якщо допустимим є таке формулювання, є субстанціоналістським, а не реляціоністським. Реляціоністська концепція Д. Колмена не дає можливості відповідати на питання сформульовані у субстанціоналістській площині. І це свідчить не стільки про її евристичну непродатність, скільки про іншу парадигмальну ідентичність. Слід зауважити, що концептуальна критика має враховувати, що будь-яка парадигма не лише щось пояснює, але й щось замовчує. Парадигми задають окрім засновків також і способи постановки питань. Критика, що спирається на інші способи постановки питань не може вичерпно свідчити про евристичний потенціал тої теорії, що стала її об'єктом. З іншого боку слабким місцем концепції Д. Колмена лишається залежність від традиційного поняття інструментальної раціональності, а також циклічна концепція норми, де норми що з одного боку генеруються на мікрорівні, все ж залежить від чинників макрорівня, лишає широкий простір для маніпуляцій і творить зручну мішень для критики.

Примітки:

¹На думку деяких дослідників, таких як П. Гедстрьом та Ш. Стерн, Й. Ельстер від початку проявляв таку двоїстість у власній концепції [Hedstrom, Stern, 2008: p. 4].

²Критики структурного індивідуалізму не торкатимемося. Деякі методологи соціально-наукового пізнання, стверджують, що він приймає невірні засновки від холізму щодо методологічного індивідуалізму, проте так чи інакше структурний індивідуалізм може розглядатися як варіант методологічного індивідуалізму.

³Значна частина його фундаментальної праці "Підстави соціальної теорії" написана з позицій дії індивідів як "природних осіб" ("natural persons") і лише в передостанній четвертій частині він ставить питання про функціонування "корпоративних акторів" ("corporate actors") – організацій як окремих суб'єктів соціальної дії.

⁴Слід згадати хрестоматійну веберівську тезу про те, що не кожна дія є соціальною, вона є такою лише за умови орієнтації на інших [Вебер [Weber], 2012 [1922]: с. 37-38]. М. Вебер ілюструє це релігійною поведінкою, що може проявлятися у вигляді споглядання чи молитви – не будучи соціальною дією, або ж проявлятися у вигляді протистояння з іншими. Керована однотипними чинниками, дія може мати різні прояви. Психологічний фон для обох проявів, без сумніву наявний, але це не

означає, що констеляція однотипних мотивів веде до наперед заданих наслідків. Тож, і психологічний фон не передбачає "автоматичного" пояснення певної дії чи явища.

Список використаних джерел

1. Демків О. Розвиток та основні напрямки мереженого аналізу / О. Демків // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 161-166 [Demkiv O. Rozvytok ta osnovni napriamky merezhevoho analizu/ O. Demkiv/ Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suspilstva. – Kharkiv: Vudavnychiy centr Kharkivskoho natsionalnoho universitetu im. Vasyliia Karazina, 2003. – S. 161-166].
2. Золотарева Ю. Право и социальный капитал в структурировании социальной действительности / Ю. Золотарева // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 73-76 [Zolotareva Y. Pravo i sotsialnyi kapital v strukturirovanii sotsialnoi deistvitelnosti/ Y. Zolotareva/ Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suspilstva. – Kharkiv: Vudavnychiy centr Kharkivskoho natsionalnoho universitetu im. Vasyliia Karazina, 2003. – S. 73-76].
3. Терон І. Методична схема регіонального аналізу розвитку соціального капіталу / І. Терон // Стратегія розвитку України: економіка, соціологія, право. – 2011. – №2 – С. 200-207 [Teron I. Metodychna schema rehionalnoho analizu sotsialnoho kapitalu/ I. Teron/ Stratehiia rozvutku Ukrainy: ekonomika, sotsiologia, pravo. – 2011. – №2 – С. 200-207].
4. Coleman J. S. Foundations of Social Theory / J. S. Coleman. – Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, Belknap Press, 1994. – 994 p. + XVIII.
5. Demeulenaere P. Introduction / P. Demeulenaere // Analytical Sociology and Social Mechanisms, edit. by P. Demeulenaere. – Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011. – P. 1-30.
6. Hedstrom P., Stern C. Rational Choice and Sociology [Електронний ресурс] / P. Hedstrom, C. Stern // The New Palgrave Dictionary of Economics, edited by L. Blume and S. Durlauf. – Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2008. – P. 1-17. – Режим доступу: <http://www.nuffield.ox.ac.uk/users/hedstrom/rct.pdf>
7. Little D. Causal pathways through Coleman's boat [Електронний ресурс] / D. Little // Little D. Varieties of Social Explanation. – 2012. – Режим доступу: <http://understandingsociety.blogspot.com/2012/02/causal-pathways-through-colemans-boat.html>
8. Tilly C. James S. Coleman as a Guide to Social Research/ C. Tilly // The American Sociologist. – 1997. – №28. – P. 82-87.
9. Tilly C. Do Community Acts? / C. Tilly // Sociological Inquiry. – 1973. – №43. – P. 209-240.
10. Elster J. Coleman on Social Norms / J. Elster // Revue française de sociologie. – 2003. – Vol. 44, №2. – P. 297-304.
11. Elster J. Indeterminacy of emotional mechanisms / J. Elster // Analytical Sociology and Social Mechanisms, edit. by P. Demeulenaere. – Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011. – P. 50-63.
12. Origg G. The Possibility of Disinterested Action [Електронний ресурс] / G. Origg // The Berlin Review of Books. – 2010. – Режим доступу: <http://berlinbooks.org/brb/2010/01/origg-desintereseement/>
13. Lebron C. J. Jon Elster "The Cement of Society" [Електронний ресурс] / C. J. Lebron // Open Course Ware. Massachusetts Institute of Technology. – 1995. – P. 1-4. – Режим доступу: http://ocw.mit.edu/courses/political-science/17-960-foundations-of-political-science-fall-2004/assignments/elster_paper.pdf
14. Di Iorio F. Is Methodological Individualism a Reductionist Approach? [Електронний ресурс] / F. Di Iorio // Department of Economics New York University. – 2013. – P. 1-31. – Режим доступу: <http://econ.as.nyu.edu/docs/IO/28044/Dilorio.pdf>
15. Scott J. Rational Choice Theory / J. Scott // Understanding Contemporary Society: Theories of the Present, edited by G. Browning, A. Halcli, F. Webster. – London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications Ltd., 2000. – P. 126-138.
16. Udehn L. Methodological Individualism: Background, History and Meaning / L. Udehn. – London, New York: Routledge, 2002. – 450 p. + XIII.
17. Вебер М. Поняття соціальної дії / М. Вебер [пер. з нім. М. Кушніра] // Вебер М. Господарство і суспільство. – К.: Всесвіт, 2012. – С. 37-64 [Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft, 1922].

Надійшла до редколегії 05.10.15

V. Shelukhin, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

COLEMAN'S CONCEPTION OF NORMS: MICRO-MACRO THEORETICAL FRAMEWORK AND ITS CRITICAL RE-READING

This article provides conceptual reconstruction of J. S. Coleman's approach in research of genesis of social norms and micro-macro foundations of the genesis. The author analyses J. S. Coleman's statements in connection with critical re-reading of these statements in theorists which are based on alternative conceptions to theory of rational choice (J. Elster, C. Tilly). The article also focuses on critical statement on psychological reductionism as a key feature of J. S. Coleman's conception. Genesis of norms on a microsocial level is based on structural but not psychological foundations. The author argues that J. Coleman's structural individualism has no psychological reductionism as a methodological consequence.

Keywords: micro-to-macro transition, J. Coleman's conception, psychological reductionism, structural individualism.